

גוונים של עבודה שקופה: תפיסות של עבודות הבית בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות

יהודית חסידה*

תקציר. מחקר זה מתמקד בנשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשך הבית ובוחרן את תפיסותיהן לגבי עבודות הטיפול בבית ובמשפחה, ואת מידת שקיפותן של עבודות אלו כפי שהן נתפסות בכלכלת העולם המערבי. המחקר נשען על ראיונות עם נשים חרדיות העובדות בתחום ההייטק, שהן קבוצה ייחודית וקטנה במגזר החרדי. ממצאי המחקר מלמדים כי בקרב אותן נשים, תפיסת עבודות הבית היא קונפליקטואלית ומורכבת מאידיאולוגיה דתית ומהיגיון כלכלי ניאוליברלי. זה האחרון משפיע על שקיפותה של עבודת הבית על פי תפיסתן את העבודה בשכר. קונפליקט זה משתקף בשלוש סוגיות: תיאוריהן את סדר יומן, תפיסותיהן את עבודתן בשכר, ותפיסותיהן את עתיד בנותיהן. אפשר לראות כי ככל שנשים אלו נשאבות להיגיון הכלכלי כך גדלה מידת השקיפות של עבודת הבית בעיניהן, ולהפך. מסקנות המחקר שופכות אור על מושג העבודה השקופה בנקודת הצטלבות בין מסורת למודרנה. כוחה של המסורת אמנם ניכר, אך היא חשופה להשלכות ארוכות טווח שעשויות לערער על מוסד המשפחה המסורתית ולהפחית מערכן של עבודות הבית עד כדי שקיפות גמורה. המחקר תורם לריבוי משמעויותיו של מושג העבודה השקופה דרך הצטלבות מיקומיהן החברתיים של נשים חרדיות בישראל.

מילות מפתח: נשים חרדיות, מפרנסות יחידות, עבודה שקופה, השתתפות בכוח העבודה

מבוא

המושג עבודות שקופות צמח מתוך תפיסה פמיניסטית שהראתה כי עבודה נחשבת ככזאת אם מתקבל עליה תגמול כלכלי. בשל הנחה זו, עבודות רבות שנעשות שלא בתשלום אינן נחשבות עבודה; אלא שהן מבוצעות בעיקר על ידי נשים (ברקוביץ, 1996; פולברה, 1996; 1999; Folbre, 1991; Cox, 1997). את המונח עבודות שקופות טבעה ארלין קפלן-דניאלס (Kaplan-Daniels, 1987), שחתרה להראות כי אין מדובר רק בעבודות שאינן בתשלום

* ד"ר יהודית חסידה, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה בשלוחת מב"ר, והתוכנית למגזר החרדי במכללה האקדמית הרצוג

תודה מקרב לב לפרופ' חנה הרצוג, ד"ר עמית קפלן ופרופ' דפנה כרמלי-בירנבאום, הקוראות והמבקרות היקרות, על הערותיהן המחכימות.

אלא בעבודות שאינן מוערכות מבחינה כלכלית ותרבותית, וכי ההפחתה בערך מהווה את המנגנון לעצם יצירתן. בשל כך, עם השנים התכנסו תחת מושג זה, לצד עבודות משק הבית, פעילויות נוספות שנחשבות עבודות שקופות, דוגמת עבודות טיפול ועבודות רגשיות (Hatton, 2017). בהיגיון פמיניסטי זה טמון הערעור על דפוסים ממוגדרים במשק הבית ובמשפחה (ברייך-גארב, 2020).

המקרה המוצג כאן בוחן את החברה החרדית בישראל כקבוצה ייחודית. רבים מן הגברים הצעירים בחברה החרדית בישראל אינם נמצאים בשוק העבודה, גם לאחר שנישאו, כדי להמשיך וללמוד תורה (פרידמן, 1991). הנוהג הזה צמח על רקע שואת יהדות אירופה ומתוך שאיפתם של מנהיגי הדור בקהילה החרדית להמשיך את קול התורה בעם ישראל (שאול, 2010), שאיפה שקיבלה ביטוי בשיבות ובכוללים שבהם לומדים גם גברים נשואים שנשותיהם אחראיות לפרנסת הבית. במשקי בית אלו הנשים הן המפרנסות היחידות, ולולא ההכנסה מעבודתן אין להם קיום כלכלי; אולם בהיותן חלק מחברה דתית, הן חונכו גם למלא את תפקידי המגדר המסורתיים. על רקע המורכבות של המחויבות הן לעבודה בבית הן לעבודה בשכר, מחקר זה מתבונן בעבודות הבית כפי שהן נתפסות בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות בביתן.

עבודות שקופות

הדיון בעבודות שקופות מצוי במוקד התהליך ההיסטורי והפוליטי של מעבר לעולם קפיטליסטי. מושג העבודה קיבל אז משמעות חדשה על פני שני צירים שעיצבו אותו. האחד הוא ציר ארגון הייצור הכלכלי – זה שלאורכו שינה הייצור הכלכלי את מקומו ועבר מהמרחב הביתי אל המרחב הציבורי (Cherlin, 1983; Caldwell, 2004). האחר הוא ציר ייצור הקטגוריות: כאשר הפעילות הכלכלית יצאה אל מחוץ לכותלי הבית נוצרה הבחנה בין פעילות מחוץ למשק הבית, שנעשתה על ידי גברים ובתשלום, ובין פעילות לא כלכלית שהוסיפה להתבצע בין כותלי משק הבית, לא בשכר, ונעשתה על ידי נשים (ברקוביץ, 1996; פולברה, 1996). אף שעיסוקים רבים שאינם כלולים בעבודת משק הבית נכללים כיום תחת הקטגוריה של עבודות שקופות, עבודת הבית מגלמת את הקשר ההיסטורי שבין עבודה שאינה יצרנית ובין מגדר.

חרף השינויים שחלו במרוצת הזמן עם העלייה בשיעור השתתפות הנשים בכוח העבודה בשכר, עבודת הבית עודנה נתפסת כנחותה גם בעיני המבצעות אותה בשכר, משום שעיסוקים בתוך משק הבית ממשיכים להתבצע על ידי חברי משק הבית כמוכר מאליו ונתפסים במיוחד כעיסוק טבעי של נשים ואימהות. הסטטוס של עבודת משק הבית נשאר כשהיה גם כאשר זו הפכה לעבודה בתשלום (Cox, 1997), וכתוצאה מכך דבקה נחיתותה גם בעוסקות בה (Cock, 2011; Hassan & Azman, 2014).

עם זאת, יציאתן של נשים לעבודה מחוץ לבית הוסיפה למורכבותן של עבודות הבית כעבודות שקופות. משק הבית החדש, שבו שני בני הזוג עובדים בשכר מחוץ לבית (שטייר, 2010), זימן לכאורה אפשרות לחלוקת תפקידים שוויונית יותר ביניהם, והמרכיב המגדרי בניסוחן של עבודות שקופות היה אמור לטשטש ואולי אף להעלים את גבולות שקיפותה של עבודת משק הבית. אולם לא כך אירע בפועל. נראה כי השינוי בעבודתן של נשים והמעבר

מן הספּרה הפרטית אל הציבורית תרמו למעמד עבודות הבית שני מרכיבים חדשים – מיקור חוץ (Lutz, 2002; Estévez-Abe & Hobson, 2015) ואבהות חדשה (Wall & Arnold, 2007), ואלה השפיעו על נראותה של עבודת הבית באופנים שונים. מיקור חוץ של עבודת הבית הלך והתבסס כאשר הצטמצם משך הזמן שנשים עובדות בשכר יכלו להקדיש לטיפול במשק ביתן, ומבחינה כלכלית אפשרה להן תרומתן להכנסה הכוללת של משק הבית להעביר את עבודות הבית לידי נשים אחרות תמורת תשלום (Lutz, 2015; Estévez-Abe & Hobson, 2002). כאמור, תהליך זה רק העצים את שקיפותן של עבודות הבית, הפחית מערכן והפך אותן לענף תעסוקה ירוד שבקושי מוגן בתנאי העסקה נאותים (Cox, 1997; Odeku, 2014). האבהות החדשה, לעומת זאת, צמחה על רקע העלייה בשיעורי הנשים המשתתפות בכוח העבודה. את מקום האבהות המסורתית, זו של האב מפרנס התומך כלכלית בבני ביתו, תפסה זו שבה האב נוכח בחיי ילדיו. כך נוצר מרכיב חדש בתפיסה התרבותית של טיפול במשפחה. עם התפתחותה של האבהות החדשה חל גידול במשך הזמן שבו אבות מתמסרים לילדיהם ולפעילות עימם (שטייר, 2010; Wall & Arnold, 2007), והדבר התקבל בהערכה תרבותית של "זמן איכות", שבו אבות מבלים עם ילדיהם מתוך אהבה וסמכות (אדר-בונים, 2007). השינוי הזה הנכיח את עבודות הבית, העניק להן נראות ואף זכה לכינוי משל עצמו – אבהות חדשה, כינוי הנושא קונוטציה חיובית, ובתוך כך מתעלם מהעובדה שבסופו של דבר התפקידים הנכללים באבהות החדשה הם חלק מעבודות הבית השוטפות שהיו נתונות עד כה בידי נשים בלבד. אף שיש מי שיטען כי גם אצל נשים בילוי זמן איכות עם הילדים אינו עבודה שקופה, שכן הוא מהווה קטגוריה תרבותית של פנאי וקשר רגשי מטפל, מחקרן של עמית קפלן ומהא כרכבי־סבאח (2017) שנערך בישראל מלמד כי בעיני נשים קיימת מידה רבה של חפיפה בין זמן איכות עם הילדים ובין משימת הטיפול בהם, וכי ההבחנה ביניהם אינה מובהקת. יתרה מזו, לא רק ההיבט המגדרי מגולם במושג העבודות השקופות אלא גם היעדר שונות מעמדית, שכן הוא מבטא חלוקה ממוגדרת לא שוויונית שמתקיימת ללא קשר למוצא, למעמד ולאתניות ואשר היא משותפת למגוון קבוצות חברתיות (ברייר־גארב, 2020).

מידת השקיפות של עבודות הבית עומדת אפוא בהלימה עם השינוי במגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה. לפיכך אני מציעה לדרג אותה לפי שלוש הקטגוריות הבאות: כלל העיסוקים שהיו ונשארו בידי נשים, עבודות בית שעברו מיקור חוץ חלקי והפכו שקופות עוד יותר, וזמן האיכות עם הילדים – קטגוריה שאבות הצטרפו אליה והיא הפכה נראית. מאחר שבבסיס השקיפות עומדת השתתפותן של נשים בכוח העבודה, המקרה של הקהילה החרדית בישראל מאפשר לבחון מושגים אלו על רקע מבנה משק הבית הייחודי לה.

הקהילה החרדית בישראל

החברה החרדית בישראל נחשבת לקבוצה שהמאפיין העיקרי שלה הוא היבדלות חברתית מתוך שמירה והקפדה על אורח חיים דתי, שמרני ואדוק. הכפיפות לאורח חיים זה מוכתבת על ידי הסמכות התורנית בקהילה (פרידמן, 1991). אף שהחברה החרדית נתפסת כקהילה שחבריה דומים זה לזה, היא אינה עשויה מקשה אחת, ונהוג להבחין בה בין שלושה זרמים בולטים: הזרם הליטאי, הזרם החסידי והזרם המזרחי. הזרם הליטאי מוביל את "חברת

הלומדים", המחנכת את בניה להתמיד בלימוד התורה זמן רב ככל האפשר (שאו, 2010). בזרם החסידי, לעומת זאת, גברים משתלבים מהר יותר בכוח העבודה, ואילו הזרם המזרחי – חלקו התחנך על פי ערכי הזרם הליטאי וחלקו נוהג לפי המסורת המזרחית (זיכרמן, 2014; ליאון, 2009). בשנים האחרונות הוגדר זרם נוסף בחברה החרדית, "חרדים מודרניים" (זיכרמן וכהנר, 2012). אלה נחשבים מעמד הביניים החרדי, שכן תפיסתם גורסת כי גם גברים צריכים לקחת חלק בכוח העבודה.

למרות ההבדלים, מרבית הזוגות הצעירים בכל הזרמים מקיימים מבנה משק בית ייחודי שאין דומה לו בחברות אחרות בעולם וגם לא בקהילות חרדיות במקומות אחרים בעולם. במרבית משקי הבית הצעירים בקהילה החרדית בישראל הגברים אינם עובדים בשוק העבודה, כדי להתמסר ללימודים תורניים, והנשים תומכות בלימוד התורה של בעליהן והן המפרנסות העיקריות במשק הבית (חסידה, 2020; פרידמן, 1991).

לשם מימוש החוזה המגדרי, מערכת החינוך החרדית מכשירה את הנשים ללימודים מקצועיים כשנתיים נוספות אחרי שסיימו את כיתה יב. רוב הנשים עוברות הכשרה לתחום ההוראה. בשנות החמישים והשישים יכלה החברה החרדית להציע מספיק משרות בעולם החינוך לבוגרות מוסדות "בית יעקב", אולם מקור התעסוקה הזה הלך והצטמצם (פרידמן, 1991; קפלן, 2007), ולפיכך נאלצה ההנהגה החרדית לאפשר הכשרות בתחומי עיסוק שאינם בתחום החינוך. עם השנים עלה שיעור הנשים החרדיות המשתתפות בשוק העבודה, ואף הדיבק את היעד שקבעה מדינת ישראל לשנת 2020 (מזרחי סימון, 2015). לשם השוואה, בשנת 2003 עמד שיעור הנשים החרדיות בכוח העבודה על 51%, בשנת 2012 – על 65%, ובשנת 2019 – על 77% (מלאך וכהנר, 2020).

לצד זאת, נשים חרדיות עוברות חברות לתפקידי מגדר מסורתיים, באופן המשקף את מיקומן בחברה דתית הדוגלת בכך שמקומה של אישה בבית. כמו בקהילות דתיות אחרות בעולם (Elison & Bartkowsky, 2002), תפקיד זה מצטמצם לטיפול בבית ובמשפחה. דוגמאות לכך אפשר למצוא בקרב קבוצת האמיש בצפון אמריקה (Kraybill, 2001), בקרב המורמונים ובקרב הפרוטסטנטים (Lehrer, 2004). הפרקטיקה הדתית בקבוצות אלו כוללת גם מכלול תפיסות וערכים הנוגעים להתנהלות המשפחה: חלוקת תפקידים מגדרית, שיעור ילודה גבוה, שיעור גירושין נמוך, ונישואין בגיל צעיר יחסית (Ammerman, 2003). דמיון לכך מתקיים גם בקרב נשות הקהילה החרדית בישראל. מחקרים מלמדים כי בראיונות עם נשים חרדיות צפות ועולות שתי קטגוריות ברורות: האחת היא נקיטה של משטר הצדקה לעבודה מחוץ לבית בשכר (נריה-בן שחר, 2015), והשנייה היא ההנאה מהאימהות, מגידול הילדים ומעבודות הבית (קפלן וכרכבי סבאח, 2017). על פי רבקה נריה-בן שחר (2015), לתפיסת המציאות הכלכלית של משק הבית החרדי יש שלוש פרספקטיבות. האחת היא פרספקטיבה מהותנית, שבה הבדלי המגדר נובעים מתוך שוני מהותי בבריאה עצמה – היינו גברים ונשים הם יצורים שונים במהותם, ונשים צריכות לטפל בבית ובמשפחה נוסף על העבודה בשכר. השנייה היא פרספקטיבה סוציולוגית; זו גורסת כי יש לקיים את החוזה המגדרי, שלפיו על מנת שהבעל ילמד תורה נדרשת האישה לפרנס. השלישית היא פרספקטיבה ביקורתית, המתריעה על הסכנות המאיימות על הבית היהודי, הכרוכות בעבודתן של נשים בשכר. ואכן, קפלן וכרכבי סבאח (2017) מצטטות נשים חרדיות עובדות ואימהות למשפחות ברוכות ילדים שמספרות כי הן מרגישות החמצה כאשר ניטל מהן חלק מעבודת הבית, אם על ידי

עזרה מבית אם על ידי מימון חוץ, וכי הן חשות פחות בערכן אם אינן עסוקות בעבודת הבית – עד כדי תחושה של היעדר מימוש עצמי ופגיעה בזהות אימהית. נקודת המבט הגברית חרדית אינה שונה: גם בעיני הגברים התפקידים המגדריים הם ה"נכונים", וגם הם משתמשים במשטרי הצדקה לחילוף התפקידים שבו מצאו עצמם ומתייחסים להשתתפותם בעבודות הבית כאל מצוות גמילות חסדים ואפילו כאל דעת תורה (וגנר, 2015). אם כן, מבנה משק הבית החרדי הגמיש את תפקידי המגדר דווקא בתוך החברה החרדית המסורתית. אולם לא תמיד התפקידים הללו עולים בקנה אחד עם תפיסות המציאות החדשה, וסוגיית עבודות הבית מקבלת משמעות ייחודית כאשר מנתחים אותה כעבודה שקופה.

אף שהחברה הישראלית מאופיינת בשיעור גבוה של השתתפות נשים בכוח העבודה, בשיעור גבוה של השתתפות אימהות בשוק העבודה ובפער מגדרי קטן יחסית בשיעורי ההשתתפות של גברים ונשים בכוח העבודה בהשוואה למדינות ה-OECD (בוורס ופוקס, 2016; מזרחי סימון, 2015), המקרה של החברה החרדית שונה במהותו גם בהקשר הישראלי וגם בהשוואה לקהילות חרדיות אחרות בעולם, בשל המבנה החברתי שבו נשים הן המפרנסות העיקריות במשק הבית. ייחודיותה מזמנת מחקרים העוסקים בהשלכותיו של מבנה משק הבית שלה על היבטים של בית ומשפחה – למשל שיקולים בבחירת בן זוג בחברה החרדית בהשוואה לקבוצות אחרות בעולם (Yaffe Malovicki et al., 2018), או הקשר בין השתתפות נשים חרדיות בכוח העבודה ובין שיעורי ילודה (חסידה, 2020). עם השנים גדל היקף הגברים הלומדים אחרי הנישואין (אברכים), ועימו גדל שיעור המשפחות שבהן האישה היא מפרנסת יחידה. קצב הגידול במספר האברכים גבוה אף מזה של האוכלוסייה החרדית: בשנת 2018 חלה עלייה של 5.6% במספר האברכים, לעומת גידול של 4% בהיקף האוכלוסייה החרדית (מלאך וכהנר, 2019). הסקרים החברתיים שעורכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מספקים מידע סוציו-דמוגרפי לגבי נשים חרדיות בשנים האחרונות, והוא מוצג בטבלה 1.

טבלה 1. מאפייני נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות, על פי סקרים חברתיים של הל"מ*

משתנה/ שנת הסקר	2018	2019	2020
N	74	119	100
גיל ממוצע	34-30	34-30	34-30
מספר ילדים ממוצע	3.6	3.6	3.3
מעל 7 ילדים	23%	21%	18%
ילדים עד גיל 5	72%	68%	65%
התעודה הגבוהה ביותר*	10%	20%	20%
בית ספר תיכון	8%	8%	9%
תעודה על-תיכונית (כולל הכשרת הנדסאים מטעם המדינה)	58%	40%	48%
תואר אקדמי	22%	29%	18%
משרה מלאה	43%	47%	46%

עיבוד נתוני הסקרים החברתיים: יהודית חסידה

* לא כולל המדווחות על תעודה אחרת שאינה תיכונית, תעודת בגרות או תעודה על-תיכונית

מן הנתונים על נשים חרדיות שהן המועסקות היחידות במשק הבית עולה כי גילן הממוצע נע בין 30 ל-34 שנים. גילן הצעיר יחסית קשור בעובדה שהן מפרנסות יחידות במשפחה עד גיל מסוים, שכן עם העלייה בגיל גדל הצורך בהכנסה נוספת, והגברים מצטרפים אז לשוק העבודה כדי לתמוך בפרנסת משק הבית. בגילים אלו נמצא כי מספר הילדים הממוצע הוא כ-3.5. לכ-20% מהנשים יש מעל 7 ילדים בכל גלי הסקר. קרוב ל-70% הן אימהות לילדים מתחת לגיל 5.

השכלת הנשים משקפת את מבנה מוסדות החינוך לבנות בחברה החרדית. כמחצית מהן בוגרות סמינר הכולל שנתיים של לימודי המשך אחרי שנות התיכון (תעודה על-תיכונית, בטבלה) – מסגרת שמכשירה לתחומי עיסוק מבוססי תעודה מקצועית (בעיקר בתחום החינוך, אך גם בהנדסאות). לכ-25% מהן יש תואר אקדמי. כמחצית מהנשים מועסקות במשרה מלאה בשוק העבודה.

מטרת המחקר היא לבחון את תפיסת עבודת הבית בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות, לפי שלושה גוני שקיפות. האחד אופייני לתפיסה שלפיה כל עבודות הבית – הן טיפול במשפחה, הן טיפול במשק הבית – נתונות בידי נשים, כפי שהיה (ועודנו) מקובל במשק בית מסורתי; בתפיסה זו עבודות הבית שקופות גם בחברה המערבית. השני אופייני למצב שבו חלק מעבודות הבית עוברות למיקור חוץ בשכר. בין שמדובר בעבודות משק הבית ובין שמדובר בטיפול בילדים, עבודות אלו שקופות אף יותר, וכך גם העוסקות בהן. השלישי אופייני למצב שבו עבודות בית מקבלות נראות – מצב שבו גברים לוקחים בהן חלק במסגרת האבהות החדשה והשינויים בתפקידי המגדר המסורתיים. עבודות אלו כוללות בעיקר טיפול בילדים, אך לעיתים הן כוללות גם מעט מעבודות משק הבית. נקודת מבטן של נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשפחה עשויה לשפוך אור על מהותה של עבודה שקופה בחברה מסורתית שמאלצת את בני הזוג להחליף תפקידים בבית ובמשפחה, או לפחות לחלק אותם באופן שוויוני יותר.

שיטה

המחקר נעשה בגישה איכותנית והוא מבוסס על ראיונות עם חמש נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשק הבית ובעלות משפחה, המועסקות בתחום ההייטק. מטבע הדברים, כולן היו מועסקות במשרה מלאה ולעיתים אף עבדו שעות נוספות. המראיינות אתרו בשיטת כדור השלג. מאפייניהן אמנם אינם משקפים לגמרי את אוכלוסיות הסקרים החברתיים של הלמ"ס, משום שכולן עבדו במשרה מלאה בתחום עיסוק תובעני, אך ככלל מאפייניהן תואמים את מאפייני הרקע של אוכלוסיות הסקרים. המראיינות היו בנות 30 לערך, אימהות ל-3-5 ילדים, וחלקן החזיקו בתעודה מקצועית מסמינר בית יעקב ואף סיימו תואר ראשון. גילן הממוצע של הנשים ומספר הילדים של כל אחת אופייניים לתהליך כלכלתו של משק הבית החרדי, שבו במשך תקופה מסוימת נשים הן המפרנסות היחידות במשק הבית ובעליהן אינם משתתפים בכוח העבודה, אך מאוחר יותר הבעלים מצטרפים לכוח העבודה מתוך צורך כלכלי (חסידה, 2020). במילים אחרות, נשים חרדיות הן מפרנסות יחידות במשך תקופת זמן מוגבלת, שלאחריה גם לבעלים יש תרומה כלכלית למשק הבית. חמש הנשים פרשו תמונה מקיפה של עבודתן בבית ומחוץ לו כנשות הייטק, והתייחסו

לחלוקת התפקידים המגדרית ולתפיסתן את עבודת הבית. תיאוריהן של המרואיינות מופיעים בטבלה 2.

טבלה 2. מאפייני הנשים המרואיינות

שם (השמות בדויים)	גיל	מספר ילדים	תפקיד	השכלה
פנינה	26	3	מתכנתת	תואר ראשון
נעמי	32	5	מתכנתת בכירה ומרצה בתחום	תואר ראשון
אהובה	32	3	מתכנתת ראש צוות תוכנה של שני אנשים	לימודי תעודה
רבקה	34	6	מתכנתת, מנהלת מחלקה וצוות תוכנה של 22 איש	במהלך לימודים לתואר שני
שירה	32	5	מפתחת מערכות מידע ראשת צוות עובדים	במהלך לימודים לתואר ראשון

היקף המרואיינות אמנם מצומצם, אך הראיונות עימן מאפשרים הצצה לעולמן בהקשר של עבודות שקופות, שכן בבסיסו של ריאיון עומק עומדת המטרה להיות קשובים לשדה ו"לכונן ידע הנובע ממיקומים השונים של נשים, להציע נקודות מבט אחרות מאלה המובנות מאליהן" (הרצוג, 2014, עמ' 35). בניגוד למחקר כמותי, כדי להשיג מטרה זו לא נאסף מדגם, שבמהותו נועד לאתר דפוס מסוים, ובוודאי לא בהיקף מוגדר; עצם הכניסה לשדה מאפשרת חשיפה של שיח אחר.

הראיונות עם נשים אלו מאפשרים לחשוף מרחבי ידע לגבי משקי בית כשלהן. ריאיונות העומק (שקדי, 2003) התמקדו בכמה נושאים ויצרו שיחה שהסתעפה והתרחבה למגוון תחומים הקשורים זה בזה. שלושה מהראיונות התקיימו בבתי המרואיינות, והשניים האחרים נערכו מחוץ לבית. במבט רפלקטיבי, יש לציין כי עורכת המחקר משתייכת למגזר החרדי ויש לה היכרות עמוקה עם שדה המחקר. סוגיית מיצובו של החוקר בשדה המחקר מציבה תדיר את הרעיון כי לחוקר שבוחן את ה"חצר האחורית של ביתו" יש גישה טובה יותר לנתונים מסוימים בהשוואה לחוקר המגיע מבחוץ.

עיבוד הראיונות נעשה בגישת תיאוריה מעוגנת בשדה (שמעוני, 2016). בשלב ראשון קודדו הראיונות בקידוד פתוח, המאתר קטגוריות בולטות שחוזרות על עצמן. בשלב שני נעשה קידוד צירי, שבו כל קטגוריה הוגדרה באופן מדויק יותר תוך תיחום של כל מאפייניה. לבסוף נקבעה היררכיה של הקטגוריות על פי הרציונל במענה לשאלת המחקר (גבתון, 2001; שמעוני, 2016; שקדי, 2003). שילוב הנתונים מתוך הסקרים החברתיים ומתוך הראיונות מציג תמונה כוללת של תפיסות עבודת הבית כמנעד של עבודות שקופות במשק הבית החרדי.

ממצאים

ממצאיו של מחקר זה נחלקים לשלוש תמות: תפיסת העבודה בשכר, תפיסת העבודה בבית וחלוקת התפקידים המגדרית, ותפיסותיהן של המרואיינות את עתיד בנותיהן. הראיונות מספקים מידע על תפיסת שקיפותן של עבודות הבית מנקודת המבט של המרואיינות.

עבודה בשכר

תחום ההייטק נחשב תחום עיסוק תובעני הדורש שעות עבודה רבות. כנשים בחברה מסורתית, שבה מצופה מנשים לשאת בתפקיד הכפול של עבודה בבית ומחוצה לו, המרואיינות מסבירות מדוע בחרו לעסוק בתחום ומעלות הצדקה קיומית לכך. נעמי הסבירה: "למה בחרתי במקצוע הזה? כי ידעתי שאני הולכת לפרנס וידעתי שאני רוצה משכורת גבוהה, ואין את זה בשום מקצוע אחר בשוק". פנינה סיפרה כיצד שוכנעה ללמוד את התחום מפני שיעזור לה להתפרנס בכבוד – יותר מתחומי לימוד אחרים שהציעה הסמינר, שהיו פחות מבטיחים מבחינת רווחה כלכלית:

אבא שלי הצליח לשכנע אותי, כי הוא יותר בא בקטע של התכל'ס. בחינוך מיוחד, אפילו שהלימודים נראים לי מעניינים, [...] המקצועות הם בשכר מינימום, ואין הרבה מקצועות. את לומדת דברים, [...] זה מאד מעניין. [...] בתכנות יכול להיות שיהיו יותר אופציות, והוא שכנע אותי שזה גם יהיה מעניין ובעיקר מאפשר משכורת טובה.

רבקה שילבה בדבריה הצדקות נוספות, אולם לבסוף חזרה לטיעון של פרנסת הבית:

בעלי, שבא ממשפחה אקדמאית ואקדמיה אצלם תופסת מקום מאוד חשוב ונכבד, הוא אברך כולל, [...] וידעתי שאני רוצה להתפרנס בכבוד כמה שאפשר. אני לא גדלתי על לחם ומים, וכדי שבעלי באמת יוכל לשבת וללמוד ידעתי שצריך לחפש הכנסה מכניסה.

העבודה בהייטק היא תחום עיסוק עמוס ותובעני, במיוחד אצל נשים שהן אימהות במשפחות ברוכות ילדים, אולם היקף המשרות והשכר המוצע מהווים גורמי משיכה לבחירה בתחום. אחריותן לפרנסת הבית נוכחת בדבריהן, והמוטיבציה החזקה ביותר היא השאיפה לחיי רווחה – שאיפה שמשלבת בהגיון התפיסה הכלכלית הניאו-ליברלית ומתרחקת מעט מעקרון התמיכה בלומדי התורה. ואמנם, הן מתארות עבודה שדורשת אחריות רבה, שעות פעילות עמוסות, לפעמים גם שעות נוספות, ואפילו נסיעות לחו"ל. רבקה סיפרה:

בתחילה עבדתי עבור חברה באירופה. פרויקטים מלחיצים, מורכבים, שעות מטורפות, צריכים לעבוד 24/7, פעמיים טסתי ללונדון להתקנה והצגה של הפרויקט. נולדו לי שלושה ילדים במהלך תקופה זו והחלטתי לעבור למקום אחר, [...] וגם שם הפרויקטים היו עמוסים ודרשו שעות עבודה בשישי ומוצ"ש. אז החלטתי לעבור לעבוד בבנק כדי למסד שעות ברורות...

אהובה הדגישה את האחריות המוטלת עליה במסגרת העבודה: "בגלל שהחברה קטנה, אני אחראית על הכול כמעט. בסופו של דבר אני המנהלת של הפרויקט, כי אני הייתי הכי בעניינים. בגלל בדיקות התוכנה אני יודעת הכי טוב, יותר מהמפתחות, מה קורה, ובכל הישיבות אני צריכה להיות". כמוה, גם שירה הדגישה את הלחצים בעבודה ואת גודל האחריות המוטלת עליה:

יש המון עבודה בתחום הרגולציה בביטוח. אני נמצאת במקום שבו כל היום צריך למקם את הרגולציות גם בחברה עצמה וגם במסגרת שלנו. בגלל מנכ"ל חדש [...] יש המון לחץ, שגם היה קודם, אבל עכשיו [הוא] הרבה יותר מורגש, וציפיות ודרישות מעל ומעבר למה שהיה קודם. אני ראש צוות של מנתחי מערכות, ובמסגרת ההנהלה החדשה גם הוסיפו לי תחומי אחריות חדשים שלא היו קודם.

מתיאוריהן של אהובה ושירה עולה כי מדובר בעבודה תובענית ועמוסה, באחריות כבדה ובשעות עבודה שלעיתים הן לא שגרתיות, וכי הן נדרשות להשקיע בעבודה שהיא קריירה. נדמה כי במשקי בית רבים אחריות מסוג זה מוטלת על הגברים, וכי לנשים שיוצאות לעבוד יש את הפריבילגיה לעבוד במשרה המניבה הכנסה משנית; כך מתאפשר להן לבחור תעסוקה לטעמן או לעבוד בהיקף שעות שמתאים להן. יתרה מזו, מחקר שנערך בישראל ובחן אבות ואימהות עובדי הייטק הראה כי העבודה היא גורם מרכזי יותר בחייהם של אבות מאשר אצל אימהות, שכן אלו עדיין מחויבות לעבודות הבית יותר מגברים (Snir et al., 2009). נראה כי המורכבות והמתח בין חשיבות העבודה בחוץ ובין מחויבותן לעבודות הבית נוכחת בעולמן של נשים אלו. רבקה אמרה:

כמו שאמרתי, לעשות שעות נוספות מטורפות, לעשות ערב ולילה, לחזור ולהיות 24/7 מול הנייד, לא לדעת לעשות הפסקות, ולהיות מחוברת לטלפון ולמיילים... הרגשתי שזה מפריע למשפחה שלי, לילדים שלי, ובאיזשהו שלב אני עצמי הרגשתי שקריירה זה לדעתי סוג של עבדות.

נעמי חיזקה היבטים אלו:

אני כל הזמן עם היד על הדופק. [...] אני כן לקחתי עכשיו כמה קורסים ב-50% משרה של ניהול, בגלל שכן חשוב לי להכין את הקרקע. אני עושה חשבון שהילד הקטן אצלי עוד חמש שנים מתחיל ללמוד אחרי הצהריים, ואני לא יכולה אז ללחוץ על הכפתור ולקבל [קידום]. כלומר, תהיה פה איזושהי תקופה של קצת ויתור מפה ומפה. שוב, אם אני אראה שהעבודה לוקחת ממני יותר, אני הולכת אחורה. אין לי ספק שהבית והילדים חשובים לי יותר.

שירה, בדבריה, שבה אל ההיגיון הכלכלי:

אני הרגע חזרתי מחופשת לידה, והאמת היא שכאשר הייתי בחופשת לידה חיפשתי משרה בחוץ [מחוץ למקום העבודה הנוכחי] ולא משרה ניהולית. רציתי לרדת [בהיקף המשרה], הרגשתי שזה יותר מדי, אבל השכר פשוט בהתאם. והייתי מוכנה אפילו לרדת בשכר, השאלה עד כמה. לא מצאתי משהו ברמת שכר שהייתי מוכנה לרדת.

אמירה זו עולה בקנה אחד עם הנתונים שלפיהם רק כמחצית מהנשים החרדיות שהן מפרנסות יחידות בביתן עובדות במשרה מלאה. נראה כי מי שעובדות במשרה מלאה למרות דרישות הבית התובעניות, מונעות גם מתפיסות כלכליות שמשתלבות באידיאולוגיית החברה החרדית בישראל. יתרה מזו, תיאורן מלמד כי הן עובדות למען הכסף ולא למען הקריירה. במילים אחרות, מתקיימת הבחנה ברורה בין עבודה לשם פרנסה ובין עבודה לשם קידום ומיצוי עצמי, שהיא מניע מהותי להשתתפותן של נשים בעבודה בעולם המערבי (Lesthaeghe, 1983; Lesthaeghe & Surkyn, 1988). ההבחנה בין פרנסה לקריירה לא רק מבטאת התנגשות מעשית בין המחויבויות לעבודה ולבית בהינתן משאבי הזמן המוגבלים, אלא גם משקפת מחלוקת על ערכים תרבותיים שלפיהם פיתוח קריירה ומיצוי עצמי אצל נשים נתפסים בשלילה, מכיוון שיעודן הוא לטפל בבית ובמשפחה. הבחנה זו מחדדת את הקונפליקט החבו בדבריהן בין היגיון כלכלי ובין המחויבות המסורתית לבית.

תפיסת עבודת הבית וחלוקת תפקידים מגדרית

סדר יומן של הנשים משלב בין עבודה בשכר לעבודת הבית, והוא מושפע מהגיון שוק העבודה. הן אינן נמצאות בבית בשעות הבוקר, כאשר יש לקחת את הילדים אל מוסדות הלימוד, ואינן נמצאות בבית כאשר הם חוזרים אליו בצהריים. בשעות הערב, לעומת זאת, הן נמצאות בבית ועליהן להתמודד עם טיפול בילדים ועם מטלות הבית. השילוב בין עבודה בבית ומחוצה לו עולה למשל בתיאורה של שירה:

בבוקר אני קמה מוקדם, בשש, לפעמים לפני, תלוי כמה אני רוצה להספיק. אני מלבישה את התנינוקת ולפעמים גם את האחד לפני, שהוא בן ארבע. הגדולים כבר מתלבשים לבד... אבל בעלי מכין אוכל. הוא גם דואג לארוחת בוקר. אז אני, ברגע שגמרתי להלביש אותם אני מתארגנת ויוצאת.

נעמי מבחינה בין הילדים הגדולים לקטנים: "היום, כשהגדולים מתלבשים לבד, אנחנו מכינים בערב בגדים. אם לא, אז בעלי אחראי לקום בבוקר מוקדם ולדאוג שלכולם יש בגדים". אהובה סיפרה שהיא חוזרת מהעבודה בשעה 16:00, ועד אז "בעלי מחזיר את כולם. תמיד יש להם את הארוחות צהריים שלי, הוא רק מחמם במיקרו".

מתיאור שעות הבוקר והצהריים עולה כי לבעל תפקיד מרכזי בטיפול בילדים אך לא בשאר עבודות הבית. עם זאת, נראה כי יש מקרים שבהם הבעל לוקח על עצמו גם מטלות שמוטלות באופן מסורתי על נשים כדי להקל על אשתו. נעמי, למשל, סיפרה: "גיהוץ זה בעלי, רק מעכשיו. עד הלידה האחרונה אני גיהצתי הכול. אני מאמינה שזה יחזור אליי כשטיפה התינוק יגדל ואז בצהריים אני אוכל גם לגהץ. עכשיו הוא מוגהץ ודואג שיהיה לנו בגדים לכל השבוע לכל ילד".

חשוב לציין כי העובדה שהבעלים לוקחים חלק בטיפול בילדים בשעות הבוקר והצהריים רלוונטית בגלל מעמדם כאברכים. שעות הלימוד בבוקר ככולל מופרדות משעות הלימוד בצהריים, וביניהן הגברים חוזרים הביתה להפסקת צהריים. סדר יום כזה מאפשר לבעל שלומד ככולל לטפל בילדים בשעות שבהן אשתו בעבודה. מחקרים מראים כי גם מנקודת מבטם של גברים אברכים וגם ממדידת מידת השוויון של חלוקת התפקידים במשק הבית,

עולה כי גברים במגזר החרדי לוקחים חלק פעיל בעבודות הבית משום ש"תורתו אומנתו" היא מסגרת גמישה יותר ממקומות העבודה של נשותיהן (הריס־אולשק, 2015; וגנר, 2015). לעומת זאת, בשעות אחר הצהריים והערב, כאשר הנשים בבית, הן המטפלות העיקריות בילדים, כפי שתיארה נעמי: "בחמש ארוחת ערב. אני עושה מקלחות, אני עושה כביסות, אני מטפלת בהכנת הכנת שיעורי בית, בעלי לומד עם הבנים. הוא בדרך כלל מגיע בשמונה". גם פנינה סיפרה: "ברבע לארבע אני מגיעה למעון, בחמישה לארבע מגיעה לצהרון, בארבע ועשרה בערך אנחנו מגיעים הביתה. קצת משחקים, נכנסים הביתה, מכינים ארוחת ערב, אוכלים, אמבטיות, השכבה. כאילו, זה נמשך ככה אבל זה יוצא שבערך בשבע הילדות הולכות לישון".

אהובה הדגישה: "אצלי ניקון, בישול ואפייה זה מספר אחד, ואני משקיעה המון שעות בזה, המון. אני יודעת שאני כל היום סביב זה". מנקודת מבטה, עבודת הבית היא מרכזית בחייה; היא רואה בה עיסוק מרכזי שנמשך "כל היום", אף שרוב היום היא עובדת מחוץ לבית. תיאורה משרטט סדר יום של אימהות לילדים קטנים שעובדות שעות רבות מחוץ לבית, ומציג מרתון של פעילויות הכוללות עבודה בשכר ועבודה בבית. לעומתה, רבקה טענה כי "תמיד הגיעו אלינו מבשלת ומגהצת ודברים שאני חושבת שהם פחות חשובים לי באופן אישי. יש מטפלת שנמצאת בבית בשעות היום".

המרואיינות מתארות כיצד חלוקת העבודה בבית נעשית בהתאם לדרישות העבודה בשכר. דבריהן משקפים מגוון דרכי חשיבה על האופן שבו מנוהל הבית, ומראים כי החשיבות המיוחסת לעבודות הבית הולמת את מידת שקיפותן. במילים אחרות, מקומה של העבודה בשכר בהשוואה לעבודת הבית מראה כי הערך המיוחס לעבודה בשכר נתון בתהליך של שינוי ותמורה שצמח דווקא מתוך ההכרח לפרנס "בית של תורה". נקודת המוצא של נשים חרדיות היא החובה לפרנס את הבית בשעה שהבעל מקדיש עיתותיו ללימוד תורה, אולם היצע תחומי הלימודים לנשים חרדיות והרצון לשמר רמת חיים נאותה מלמדים כי מקומה של העבודה בשכר מתרחק לעיתים ממטרתו המקורית.

בד בבד עם תיאורן את סדר יומן העמוס, על נושא אחד הסכימו כולן שהוא אינו באחריותן: הטיפול בילדים חולים. מטלה זו מוטלת בדרך כלל על הבעלים, והם זוכים להערכה מצידי. יש הנעזרות גם במשפחה המורחבת או בעוזרת. נעמי אמרה, "אם הבטחת להגיש תוכנה ביום מסוים ויש לך שבוע ילד חולה, קודם כול לא להגיע כל השבוע זה לא פייר, כי את לא את חד-הורית". גם רבקה הסבירה:

מבחינת איחורים וחסורים, העבודה היא מקום ראשון אם יש לי סידור. אז יש לי באמת מטפלת [...] ו[אם] זה לא מחלה או ילד שמקיא בלי הפסקה שצריך את אימא שלו, [אם] זה איזשהו דלקת גרון שאובחנה או משהו, אני הולכת לעבודה, אני לא נשארת בדרך כלל בבית.

שירה פירטה: "קודם כול, בימים הראשונים, בעלי איתם. אחרי כמה ימים שהוא איתם אז אני נשארת בבית ועובדת מהבית". במילים אחרות, במשקי בית חרדיים היעדרות מהעבודה בעקבות מחלת ילד אינה דומה להיעדרות כזאת במשקי בית שבהם שני בני הזוג עובדים, שכן כאן הזוגיות כולה נרתמת לתמוך בעבודת הנשים, שהיא מקור הכנסה יחיד שיש לשמרו. היגיון זה תומך בטענה של רונה ברייר-גארב (2020) שלפיה "שיח המדיניות

הכלכלית, ושיחים פופולריים התומכים בו, [...] מתייחסים לעבודות הבית והטיפול שעושות נשים במרחב הפרטי ללא תגמול כאל בעיה של בני זוג ושל חלוקת העבודה המשפחתית". כלומר, אף שהמרחב הפרטי כפוף להיגיון כלכלי, יש בו חלוקת עבודה משפחתית בין בני זוג. התנהגות זו אולי מובנת מאליה במשק בית שבו מי שהכנסתו נמוכה יותר יכול בקלות רבה יותר להפסיד ימי עבודה, אולם בעולם המערבי הנשים הן שמפסידות בדרך כלל ימי עבודה. בשל כך ניכרת הערכה לחלופת התפקידים הזאת, שאינה מובנת מאליה. נעמי אמרה, "הדבר הראשון שזכיתי בו זה בעלי. אין דברים כאלה בעולם. הוא בפירוש, לא רק שהוא עוזר, הוא שותף מהרגע הראשון". היא רואה את חלקו בחלוקת התפקידים כשותפות ולא כעזרה; היינו, קיומו של משק הבית מושתת על שותפות במימוש החוזה המגדרי החרדי. גם פנינה סיפרה בהערכה, "הוא אבא של הבוקר ואני אימא בצהריים. הוא היה אב במשרה מלאה, ובצהריים אני אימא במשרה מלאה". ואהובה סיכמה, "דבר אחד ברור: שמאחורי סדר יום של אישה שעובדת עומד גבר". לפי היגיון זה של משק הבית, חלוקת התפקידים בבית תומכת במדיניות כלכלית שבה נשים הן מפרנסות יחידות דווקא מתוך אידיאולוגיה דתית המבקשת לפטור את הבעל מעול הפרנסה, וחובת הפרנסה מוטלת על הנשים – אך כדי לממש זאת, על הבעלים ליטול חלק פעיל בעבודות הבית.

למרות ההערכה שעולה מדברי הנשים על השתתפותו של הבעל בטיפול בילדים, הן מציגות את אותה השתתפות כמימוש של "חווה", שלפני הבעל לומד תורה והאישה מפרנסת ויש לתמוך בה בעזרה בבית ובילדים. לכאורה, חווה זה אינו שונה מהמערך הקפיטליסטי הרגיל המייצר חלוקת תפקידים מגדרית ומעצים את שקיפות עבודת הבית. אלא שהחלופה המגדרית בחברה החרדית מעמעמת את שקיפותה של עבודת הבית כפי שהיא נתפסת בעולם הקפיטליסטי. שכן אף שנשים בחברה המערבית חופשיות יחסית לאזן בין עבודה בשכר ובין עבודה בבית, כלומר להפחית את עומס העבודה בשכר או לחלופין להקים משפחה קטנה יותר או ללדת במרווחי זמן גדולים יותר וכך להקל את דרישות הבית, מתיאורן של הנשים החרדיות עולה תמונה אחרת: הן מחונכות, ובמידה מסוימת גם מחויבות, הן לעבודה בבית הן לעבודה בשכר.

בשל הקונפליקט בין הציפייה החברתית שנשים יטפלו בבית ובמשפחה ובין הציפייה שיהיו אחראיות לקיומה של חברה הנשענת על לימוד תורה, נשים אלו אינן מאטות את קצב הרחבת המשפחה לטובת קידום בעבודה; לפי תפיסתן, יש להאט את קצב העבודה לטובת דרישות המשפחה. הן אמנם בחרו בתחום עבודה תובעני כדי לפרנס ברווחה, אך לא על חשבון המשפחה או מספר הילדים. מרחבי הידע שהן מציגות משקפים עולם מורכב הנתון לשינויים ולתמורות, שנמתח בין הרצון לממש אידיאולוגיה דתית שרואה בעבודת הבית ערך עליון ובין תפיסות ניאוליברליות שמעמידות את העבודה בשכר כפתרון של רווחה כלכלית. מורכבות זו ניכרת גם במידת שקיפותה של עבודת הבית. נשים חרדיות מחונכות מלכתחילה לתפקידי מגדר מסורתיים, אלא שהניאוליברליזם הכלכלי גרף אותן בכוח לחזית עולם התעסוקה הממעיט בערכה של עבודת הבית. חלקן מצליחות לשלב בין הגיונות אלו, לא מעט בזכות מקומות עבודה (חממות הייטק לנשים חרדיות) שמאפשרים להן לשמר את זהותן הדתית על כל הכרוך בכך, ובכלל זה היכולת להמשיך ולייחס ערך עליון לעבודת הבית והטיפול (Wasserman & Frenkel, 2020). לכן, האופן שבו הן ממסגרות את עתיד בנותיהן חשוב לניתוח המשמעות שהן מעניקות לעבודות הבית ולעבודה בשכר:

האם יחנכו את בנותיהן לפי ההיגיון הניאו-ליברלי לגבי עבודה בשכר, ובעקיפין תעלה מידת השקיפות של עבודת הבית – או שמא ימשיכו להנחיל את המסורת שלפיה תפקידה של האישה בחברה החרדית הוא בראש ובראשונה להיות אם ורעיה טובה, תפקיד שכלולה בו גם העבודה בשכר?

תפיסות לעתיד

אני אסביר לה [לבת שלי], תשמעי, כמורה את תצטרכי לעשות הרבה שיעורים פרטיים כדי להביא הכנסה. אם את רוצה שבעלך ילמד... כדי לחיות וליהנות, לקבל גם בריכה וגם חוג וגם בגדים יפים, שזה חשוב לך, ונעליים לא קרועות, צריך כסף!

כך אמרה נעמי. רבקה חיזקה את הדברים:

יש לי ילדה שהיא בכיתה ה', ועד עכשיו או עד לפני שנה היא אמרה שבחיים שלה היא לא תלך לעבוד במקצוע הזה [בהייטק] והיא שונאת את זה. היום היא כבר מדברת אחרת. היא הייתה אז באמת קטנה. אני חושבת שזה בין המקצועות הטובים ביותר, הן מבחינה כלכלית הן מבחינת פיתוח, והן מבחינת מקומות עבודה בהערכה היום לנשים חרדיות, שאין אותם בהרבה מקצועות.

ההיגיון הכלכלי שב והתבלט אצל המרואיינות כשהתייחסו לתפיסות של עבודה בשכר בהקשר העתידי של בנותיהן. שירה אמרה:

הייתי מאוד שמחה שהילדים שלי ילכו לדברים יותר רגועים, אבל אני חושבת שכדי שזה יקרה אני צריכה לחתן אותם עם הרבה כסף, ואני לא בטוחה שזה יקרה... הלוואי. או שהמצב ישתנה, או שאני אזכה בפיס כדי שזה יקרה, וכנראה שזה לא יקרה... אני כן אשכנע אותם ללכת למקצועות יותר תובעניים שמכניסים משכורות יותר גבוהות.

כסף הוא מילת המפתח בתפיסת העבודה בשכר, המחזקת את המניע הכלכלי ולא את זה האידיאולוגי. אך הגורם הכלכלי נתפס כשווה ערך לעבודת הבית, שכן בדבריהן של המרואיינות אין אזכור של מימוש עצמי או של עצמאות, וגם לא של העובדה שכדי להשקיע בעבודה בשכר צריך לצמצם את דרישות הבית, ולשם כך נדרש בעיקר צמצום ילודה. תפיסת העבודה בשכר ממסגרת את השוויון בין שני תחומים אלו בחייהן: הן בחרו בעבודה תובענית לא במקום הבית והמשפחה אלא כדי לתמוך בבית ובמשפחה, ואת העיקרון הזה הן מנחילות לבנותיהן. אמנם תגמול כלכלי הוא תמריץ ליציאת נשים לעבודה בכל העולם ולא רק בחברה החרדית, אך התמריצים העיקריים המאפיינים מגמה זו בחברה המערבית נוגעים למימוש עצמי, לאוטונומיה ולעצמאות, לסטטוס ולמעמד. אלה הגורמים שגם הפכו את עבודת הבית לשקופה, שכן אין בה מכל אלה ולכן היא אינה נראית. אולם בחברה החרדית התגמול הכלכלי נועד לתמוך בקיומו של משק הבית לצד עבודות הבית, בדיוק כמו בישול, אפייה וגידול ילדים. אותו תגמול כלכלי שעלה בדברי המרואיינות בהקשר של חינוך בנותיהן מלמד על מקומה של עבודה בשכר בעיצוב שקיפותה של עבודת הבית.

במילים אחרות, אם העבודה בשכר היא אמצעי לקיום משק הבית, היא הופכת שקופה כמו עבודת הבית; לחלופין, המשמעות שמיוחסת לעבודת הבית דרך תפיסתן של המרואיינות את העבודה בשכר מקנה לעבודת הבית נראות, וזו הופכת שוות ערך לעבודה בשכר. שקיפות או נראות של עבודה שנובעות מתפיסות של תגמול כלכלי, מרחב ציבורי, כישורי עובדים ויוקרת העיסוק (Folbre, 1991; Hatton, 2017) מקבלות ביטוי אצל נשים חרדיות גם בעבודת הבית וגם בעבודה בשכר, ובתפיסותיהן אלו הן מערערות על הנחות היסוד של עבודות שקופות. לחלופין, אפשר לנסח את יחסן לשני התחומים בדרכה של עינת לביא (אצל ברייר-גארב, 2020) הטוענת כי השיח הניאו-ליברלי מתמזג גם באימהות טובה והופך את עבודת הבית והטיפול בילדים למרחב שיש בו כישורים ויוקרה.

השוויון בין ערכה של עבודה בשכר לערכה של עבודת הבית שב ועלה בדברי המרואיינות כשהציגו משטרי הצדקה לתעסוקתן התובענית ולחינוך בנותיהן לתעסוקה בעתיד, וגם כשהציגו את סדר יומן בבית מבלי להפחית בחשיבותו ובחשיבות גודל המשפחה. תפיסות אלו, המציגות את העבודה בשכר כפונקציונלית לקיום עבודת הבית, מעניקות נראות שווה לשני תחומים שבעולם המערבי הם מנוגדים, האחד גלוי והאחד שקוף. חשוב להדגיש כי הקושי לשלב בין עבודה בשכר לעבודת הבית אינו רק נחלתן של נשים חרדיות, והוא זה שהעצים את הדיון בשקיפותה של עבודת הבית (ברייר-גארב, 2020). המקרה של הנשים החרדיות מחדד את השיח על עבודות הבית לנוכח העובדה שרובן מחויבות לשוק העבודה אף שהן אימהות צעירות, ובשל כך התאימה עצמה הקהילה החרדית והחלה להכשיר את בנותיה לעבודות מתגמלות אך תובעניות, ובה בעת היא מוסיפה לצפות מהן להיות אימהות ורעיות טובות.

דיון

מחקר זה ביקש להתחקות אחר תבניות החשיבה של נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשק ביתן לגבי עבודת הבית, במטרה לבחון את מנעד השקיפות של עבודה זו בחברה החרדית. שקיפותה של עבודת הבית בקרב נשים חרדיות היא מקרה בוחן מעניין, שכן מושג השקיפות כשלעצמו צמח מתוך תפיסה מערבית פמיניסטית שבבסיסה ההנחה כי עבודה היא כזאת אם היא נעשית בתשלום, בשעה שמרבית העבודות שאינן מתוגמלות בתשלום מבוצעות על ידי נשים (ברקוביץ, 1996; פולברה, 1996; Folbre, 1991; Cox, 1997). תפיסה זו עומדת בניגוד גמור לתפיסת העולם החרדי, הדוגלת בדפוסי משפחה מסורתיים שלפיהם ייעודן של נשים הוא לעסוק בתפקידי הבית והמשפחה (נריה-בן שחר, 2015; פרידמן, 1988). אלא שבקרב החברה החרדית בישראל מתקיים מבנה משק בית ייחודי שבו נשים הן המפרנסות היחידות או העיקריות (חסידה, 2020; פרידמן, 1988, 1991) ולכן רבות מהן עובדות בשכר, לעיתים בהיקף שעות רחב. משקי בית אלו אינם יכולים לתפקד ללא עזרת הבעל והאב; ואכן, הגברים משתתפים בחלק מעבודות הבית והטיפול (וגנר, 2015), ולמעשה מציגים חזות מתעתעת של חלוקת תפקידים שוויונית כביכול, שכן הנשים – אף שהן מפרנסות יחידות – אחראיות גם על הטיפול בבית ובמשפחה.

מתוך מרחבי הידע שנחשפו בראיונות עולות שתי שאלות מהותיות: מה מידת שקיפותה של עבודת הבית בחברה החרדית, והיכן היא עומדת בהשוואה לשקיפותה של עבודת הבית

בכלכלת העולם המערבי. שקיפותה של עבודת הבית אמנם נוצרה מתוך תפיסות ניאור-ליברליות אשר לפיהן עבודה נעשית בהכרח בשכר, ואשר מעמדות בין דרישות כלכליות של משק בית ובין ציפיות מגדריות ותפיסות עצמיות של גברים ונשים (בריייר-גארב, 2020). אולם השקיפות נעה על מנעד שבקצהו האחד עבודות בית שנעשות רק על ידי נשים, ובקצהו האחר עבודות בית שנעשות גם על ידי שותפים המאפשרים לנשים להקדיש זמן רב יותר לעבודה בשכר. מחקר זה מחזק את ההנחה כי שקיפותה של פעילות נובעת מיחסה של החברה המערבית כלפיה וכלפי מעמדה בעולם הקפיטליסטי, תפיסה שמחלחלת גם לחברה החרדית המסורתית. דווקא המחויבות לאידיאולוגיה הדתית הובילה לתמורות שיוצרות מתח בין תפיסות דתיות אידיאולוגיות ובין תפיסות כלכליות ניאור-ליברליות, בעיקר בקרב נשים חרדיות שבחרו לעבוד באחד מתחומי העיסוק התובעניים ביותר בשוק העבודה. נשים אלו נמצאות תדיר בין שיח דתי לשיח ניאור-ליברלי, המבטאים תפיסות עולם מנוגדות, ושיחים אלו מעצבים את מידת השקיפות של עבודות הבית.

הצומת בין תפיסות עולם שונות אלו משתקף גם בסדר יומן, שמתחולל בו קונפליקט מתמשך. מחד גיסא, הרווחה הכלכלית עומדת לנגד עיניהן ומבטאת דרישות כלכליות בעולם קפיטליסטי. לכך מתווסף גם השינוי בחלוקת התפקידים המגדרית, המטשטש זיקות בינריות בין עבודה ומגדר. מאידך גיסא, עבודות הבית נושאות משמעות וחשיבות רבה בעיני נשים חרדיות, כפי שהראו גם מחקרים אחרים (נריה-בן שחר, 2015; קפלן וכרכבי סבאה, 2017), והן קושרות אל עבודות הבית את עיקר זהותן. אולם ככל שהעבודה בשכר הופכת להיות עיקרית ומשמעותית בעיניהן, כך עבודות הטיפול והבית נהיות שקופות יותר מנקודת מבטן. שקיפות זו מתבטאת בעזרה בעבודות הבית באמצעות מיקור חוץ ובעזרה בהן מצד הבעלים והמשפחה המורחבת, שבעקיפין תומכים בעבודתן של הנשים בשכר ומגבירים את שקיפותן של עבודות הבית. אף שהשתתפות הבעלים בעבודה במשק הבית צמחה מתוך אידיאולוגיה חרדית ישראלית שלפיה הנשים עובדות והבעלים לומדים, היא מתכתבת היטב עם ההיגיון הניאור-ליברלי, שכן בהשתתפות הבעלים בעבודות הבית יש מעין הצהרה על יוקרת עבודתן של נשותיהן וחשיבותה לרווחה הכלכלית. ואף שנשות ההייטק החרדיות מקבלות כמוכן מאליו את "חווה" השותפות בטיפול בילדים ובבית, הן למעשה מחזקות את ההנחה כי כאשר גברים לוקחים חלק בטיפול בילדים בנוסח האבהות החדשה, עבודה זו מקבלת נראות (שטייר, 2010; Wall & Arnold, 2007). תפיסה זו חוזרת אל ההיגיון הכלכלי והתפיסות מגדריות כאשר למרחב פרטי וציבורי ולעבודה בבית או בשכר. ואולם הגוונים של העבודה השקופה אינם מושפעים רק מתגמול כלכלי ומנראות חיצונית, אלא גם מתפיסה סובייקטיבית. הנשים החרדיות אמנם העבירו את האחריות על עבודת הבית למקורות אחרים שיש להם נראות רבה יותר בעיני המתבונן מבחוץ, אך עצם העברת העבודה לידיים אחרות מלמדת כי לפחות בעיניהן היא נתפסת כשקופה.

עם זאת, מקומן של הנשים החרדיות במבנה המשפחה הפטריארכלי מעצב את עבודתן בשכר כאמצעי הכנסה, ולא כאמצעי למיצוי עצמי ולפיתוח קריירה. תפיסה זו מגמדת את ערכה של העבודה בשכר ובשל כך הופכת את עבודת הבית לשקופה פחות. המרואיינות שבו והדגישו כי בחרו בתחום עיסוק תובעני רק כדי לאפשר את לימוד התורה של בעליהן ולשמור על הכנסה נאותה למשק הבית, כלומר העבודה בשכר משרתת את קיומו התקין של משק הבית ובכך מעניקה לעבודת הבית מעמד שווה. העבודה בשכר בחייהן עשויה

להתפרש כשקופה כמו עבודת הבית, או לחלופין, עבודת הבית עשויה להתפרש כנראית כמו העבודה בשכר (פולברה, 1996). דווקא הדרישות הכלכליות בעולם קפיטליסטי הביאו את אותן נשים מסורתיות לערער על הנחות היסוד של עבודות הבית והטיפול, שכן אם העבודה בשכר פונקציונלית למשק הבית, ערכה מתגמד ואילו משמעות עבודות הבית והטיפול עבורן גדלה. התפיסה הקפיטליסטית שהעמידה את העבודה בשכר במרכז החיים, שהביאה לשקיפותן של עבודות הבית (Kaplan-Daniels, 2009; Jensen et al., 2017; Hatton, 1987) ושיצרה את ההבחנה בין גברים לנשים ואת ההיררכיה בין הספרה הציבורית לספרה הביתית מחלחלת אמנם אל החברה החרדית, אך בה בעת היא יוצרת חתירה תחת הנחות יסוד אלו. בחברה החרדית יש סדר חברתי שונה, ומכאן גם משטרי הצדקה המבוססים על הגיונות אחרים. בראש ובראשונה עומדת הלמדנות (פרידמן, 1991), וזו גם משמרת היטב את ההיררכיה המגדרית שבה נשים חרדיות מודרות מלימוד גמרא (Mautner, 2014). משטר הצדקה זה אינו מוכפף כלל להיגיון הכלכלי אלא להיגיון תרבותי, והוא זה שעומד בבסיס תפיסתה של עבודת הבית – שמראש אינה שקופה כלל, בדיוק כמו ההולדה והפריון. במילים אחרות, הגם שמחויבות מסורתית של נשים לבית ולמשפחה נתפסת כשימור של שקיפותן הכלכלית (ברייר-גארב, 2020), אותה מחויבות הופכת לזהות בקרב נשים חרדיות ומערערת על שקיפותן של עבודות הבית כפי שהן נתפסות בעולם המערבי.

ממצאיו של מחקר זה מוגבלים לאוכלוסיית המחקר, הכוללת רק נשים שהן מפרנסות יחידות במשק הבית ועובדות בתחום תובעני. מעניין יהיה להשוות את הממצאים לתפיסת עבודת הבית בקרב נשים מבוססות כלכלית שאינן נזקקות לעבודה תובענית כדי לפרנס את ביתן, או לזו שבמשקי בית שבהם שני בני הזוג עובדים. עוד מעניין לבדוק מה מידת חשיבותן של עבודות הבית בקרב נשים שמעסיקות עוזרות לטיפול במשק הבית גם אם אינן עובדות מחוצה לו, ולבחון כיצד משתלבים בני הזוג בעבודות משק הבית ובטיפול בילדים. ברם, יש לזכור כי מחקר זה עסק בנשים שעובדות בתחום תעסוקה תובעני ומתגמל המגלם היטב תפיסות כלכליות ניאוליברליות. יש להניח כי לא כל הנשים החרדיות מוכנות להקדיש לעבודה בשכר את הזמן שהן יכולות להקדיש לעבודות הבית והטיפול, כפי שחונכו לעשות.

מחקר זה השמיע אפוא את קולותיהן של נשים שהן מפרנסות יחידות במשק הבית וגם בחרו לעסוק בתחום תובעני. יש להניח כי לעת עתה אלה הם קולות מיעוט, שכן למרות העלייה בהיקף שעות העבודה של נשים חרדיות והתרחבות תחומי עיסוקן, רבות מהן עדיין עובדות במשרות חלקיות ומצליחות לשלב בקלות רבה יותר בין דרישות הבית ובין דרישות העבודה בשכר, כפי שמצופה מהן. עם זאת, עם הגידול בהשתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה עשויים לחול שינויים בתפיסת מהותה של עבודת הבית והיא עשויה להפוך לשקופה כפי שהיא נתפסת בתרבות המערבית, באופן דומה לתהליך שהתרחש ביחסה של החברה המערבית לעבודת הבית. תהליכים כאלה כבר נראו במחקר זה כאשר עלה שוב ושוב הרעיון של הכנסה גבוהה, העומד בניגוד גמור לחיי תורה מתוך צניעות והסתפקות במועט. אלו עשויים לעצב מחדש אפילו את תפיסת המשפחה המסורתית, הן מבחינת גודלה הן מבחינת השתתפותם של גברים בכוח העבודה.

מקורות

- אדר בוניס, מתת. (2007). משפחות בראייה סוציולוגית ואנתרופולוגית (כרך 1). האוניברסיטה הפתוחה.
- בוורס, ליאורה, והדס פוקס. (2016). נשים והורים בשוק העבודה: ישראל לעומת ה-OECD. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ברייר-גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. מפתח, 15, 79-100.
- ברקוביץ, ניצה. (1996). על "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית". תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 189-195.
- גבתון, דן. (2001). תיאוריה מעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר האיכותני. בתוך נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני (עמ' 194-226). דביר.
- הריס-אולשק, רונית. (2015). סקר בנושא שילוב עבודה משפחה: חלוקת תפקידים במשק הבית. משרד הכלכלה, מחקר וכלכלה.
- הרצוג, חנה. (2014). דרכים לדעת - דמיון של התנגדות: מבט פמיניסטי על ריאיון העומק בחברה מרואיינת. בתוך מיכל קרומר-נבו, מיה לביא-אג'אי ודפנה הקר (עורכות), מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (עמ' 32-53). הקיבוץ המאוחד.
- וגנר, דבורה. (2015). אבות אברכים: זהויות ותפקידים במשפחה החרדית בישראל. חקר החברה החרדית, 2, 147-168.
- זיכרמן, חיים. (2014). שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. ידיעות אחרונות.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר. (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חסידה, יהודית. (2020). השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה: מעקב אחר שינויים בקהילה 1983-2008 [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- ליאון, ניסים. (2009). חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית. יד יצחק בן-צבי.
- מזרחי סימון, שלי. (2015, 31 במאי). נשים בישראל: סוגיות מרכזיות (מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי). מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- מלאך, גלעד, ולי כהנר. (2019). שנתון החברה החרדית בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נריה-בן שחר, רבקה. (2015). "להיות אשה של תלמיד חכם": כיצד נתפסת המציאות החברתית-כלכלית של "חברת הלומדים" בעיני נשים חרדיות. חקר החברה החרדית, 2, 169-192.
- פולברה, ננסי. (1996). עקרת הבית והחשבונאות הלאומית (בתרגום איה ברזיר). תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 175-188.
- פרידמן, מנחם. (1988). האישה החרדית. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מנחם. (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קפלן, קימי. (2007). בסוד השיח החרדי. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

- קפלן, עמית, ומהא כרכבי סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דוח מחקר למוסד לביטוח לאומי. מכון ון ליר ומרכז שוות.
- שאול, מיכל. (2010). שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן. עיונים בתקומת ישראל, 20, 360-395.
- שטייר, חיה. (2010). סוף עידן "המפרנס היחיד": משפחות בנות שני מפרנסים בישראל. בתוך ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות), משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל - היבטים חברתיים, כלכליים ומשפטיים (עמ' 17-45). פלס.
- שמעוני, שרה. (2016). תאוריה מעוגנת בשדה. בתוך נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים (עמ' 141-178). מכון מופ"ת.
- שקדי, אשר. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום. רמות.
- Ammerman, Nancy T. (2003). Religious identities and religious institutions. In Michele Dillon (Ed.), *Handbook of the Sociology of Religion*, (pp. 207-224). Cambridge.
- Caldwell, John C. (2004). Demographic theory: A long view. *Population and Development Review*, 30(2), 297-316.
- Cherlin, Andrew. (1983). Changing family and household: Contemporary lessons from historical research. *Annual Review of Sociology*, 9, 51-66.
- Cock, Jacklyn. (2011). Challenging the invisibility of domestic workers. *South African Review of Sociology*, 42(2), 132-133.
- Cox, Rosie. (1997). Invisible labour: Perceptions of paid domestic work in London. *Journal of Occupational Science*, 4(2), 62-67.
- Ellison, Cristopher G., & John P. Bartkowski. (2002). Conservative Protestantism and the division of household labor among married couples. *Journal of Family Issues*, 23(8), 950-985.
- Estévez-Abe, Margarita, & Barbara Hobson. (2015). Outsourcing domestic (care) work: The politics, policies, and political economy. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 22(2), 133-146.
- Folbre, Nancy. (1991). The unproductive housewife: Her evolution in nineteenth-century economic thought. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 16(3), 463-484.
- Hassan, Syeda Mahnaz, & Azlinda Azman. (2014). Visible work, invisible workers: A study of women home based workers in Pakistan. *International Journal of Social Work and Human Services Practice*, 2(2), 48-55.
- Hatton, Erin. (2017). Mechanisms of invisibility: Rethinking the concept of invisible work. *Work, Employment and Society*, 31(2), 336-351.
- Jensen, Per H., Birgit Pfau-Effinger, & Lluís Flaquer. (2009). In Birgit Pfau-Effinger, Lluís Flaquer, & Per H. Jensen (Eds.), The development of informal work in the work-welfare arrangements of European societies. *Formal and informal work: The hidden work regime in Europe* (pp. 3-21). Routledge.

- Kaplan-Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.
- Kraybill, Donald B. (2001). *The riddle of Amish culture*. Johns Hopkins University Press.
- Lehrer, Evelyn L. (2004). Religion as a determinant of economic and demographic behavior in the United States. *Population and Development Review*, 30(4), 707–726.
- Lesthaeghe, Ron. (1983). A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 9(3), 411–435.
- Lesthaeghe, Ron, & Johan Surkyn. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 14(1), 1–45.
- Lutz, Helma. (2002). At your service madam! The globalization of domestic service. *Feminist Review*, 70(1), 89–104.
- Mautner, Menachem. (2014). A dialogue between a liberal and an ultra-orthodox on the exclusion of women from Torah study. In Rene Provost (Ed.), *Mapping the legal boundaries of belonging: Religion and multiculturalism from Israel to Canada* (pp. 155–191). Oxford University Press.
- Odeku, Kola O. (2014). An overview of domestic work phenomenon. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(9), 697.
- Snir, Raphael, Itzhak Harpaz, & Dorit Ben-Baruch. (2009). Centrality of and investment in work and family among Israeli high-tech workers: A bicultural perspective. *Cross-Cultural Research*, 43(4), 366–385.
- Wall, Glenda, & Stephanie Arnold. (2007). How involved is involved fathering? An exploration of the contemporary culture of fatherhood. *Gender & Society*, 21(4), 508–527.
- Wasserman, Varda, & Michal Frenkel. (2020). The politics of (in)visibility displays: Ultra-Orthodox women manoeuvring within and between visibility regimes. *Human Relations*, 73(12), 1609–1631.
- Yaffe Malovicki, Nechumi, Melissa McDonald, Eran Halperin, & Tamar Saguy. (2018). God, sex, and money among the ultra-Orthodox in Israel: An integrated sociocultural and evolutionary perspective. *Evolution and Human Behavior*, 39(6), 622–631.